

Վիտյա Յարամիշյան
 Կ. Գ. թ., դոցենտ, ԱրՊՀ
 էլ. հասցե՝ vityayaramishyan@mail.ru

ԱՆԿԱՌՈՒԹՅԱՆ ՄԵՐՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՈԳԵԿԵՐՏՎԱԾՔԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼՂՀ-ՈՒՄ

Հոդվածում քննարկվում է 1991թ. անկախության հռչակումից հետո ԼՂՀ-ում ծնված և <<անկախության սերունդ>> պատվանունը կրող անձանց մոտ ազգային հոգեկերտվածքի ձևավորման մի քանի հոգեբանական առանձնահատկություններ: Փորձարարական հետազոտությունների արդյունքների հիման վրա առանձնացվում են սոցիալական ծագում ունեցող այն գործոնները, որոնք, հեղինակի կարծիքով, իրենց արտակարգ բնույթով շոշափելի ազդեցություն են թողնում նրանց մոտ ազգային բնավորության, ազգային գիտակցության և մտածողության ձևավորման բնականոն գործընթացի վրա:

Բանալի բառեր – ազգային հոգեկերտվածք, մենթալիտետ, հոգեկերտվածքի բաղադրիչներ, ազգային բնավորություն, խորհրդային սերունդ, անկախության սերունդ, հարցման մեթոդ, արժեքային կողմնորոշիչներ, անձի սոցիալ-հոգեբանական նկարագիր, հոգեբանական դիմագիծ (պրոֆիլ), ճգնաժամային իրադրություն:

Витя Ярамисян
 Доцент, кандидат психологических наук, АГУ

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО УМОНАСТРОЕНИЯ ПОКОЛЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ В НКР

В статье рассматриваются некоторые психологические особенности формирования национального психологического склада у <<поколения независимости>> - лиц, родившихся после провозглашения в 1991 году независимости НКР. На основе результатов экспериментальных исследований выделены некоторые социальные факторы, которые, по мнению автора, ввиду их чрезвычайности оказывают значительное влияние на естественный процесс формирования национального характера, национального самосознания и мышления у представителей поколения независимости.

Ключевые слова – национальный психологический склад, менталитет, компоненты психологического склада личности, национальный характер, советское поколение, поколение независимости, метод опроса, ценностные ориентиры, социально-психологический облик, психологический портрет личности, кризисная ситуация.

Vitya Yaramishyan
 PhD in Psychology, Associate Professor, ASU

FEATURES OF FORMATION OF THE NATIONAL MENTALITY IN GENERATIONS OF NK R INDEPENDENCE

The article discusses several psychological features of psychological structure of the "independence generation" - generation born in NK after declaration of independence in 1991. Experimental results point to social factors that had key impact on the natural course of the development of national character, national consciousness and national mentality.

Keywords – national psychological disposition, components of the of psychological structure, Soviet generation, national character, Independence Generation, survey method, values socio-psychological aspect, social- psychological description of a person, crisis situation.

Ապրիլյան քառօրյա պատերազմի ժամանակ Արցախի վրա կրկին դամոկլյան սրի նման կախվեց լինել-չլինելու հարցը, և աշխարհն իր հայացքը հառեց հայ զինվորին՝ տեսնելու համար, թե պատրաստ է արդյոք, նորանկախ հանրապետության նորանկախ սերունդը՝ տեղ կանգնելու ավագների նվաճումներին, կամ գուցե այլասերվել է այն աստիճան, որքան այդ մասին չարախնդում են ժամանակակից հոռետեսները, իր հոգեկերտվածքով փոխվել է, արդյոք, անկախության սերունդն այնքան, որքան փոխվել է իր արտաքին տեսքով ու հագուկապով, իր վարքային դրսևորումներով:

Անձը կամ հանրույթն իր զարգացման ընթացքում ձեռք է բերում հոգեկան հատկությունների մի համակարգ, որին անվանում են հոգեկերտվածք (6): Երբեմն այն փոխարինվում են մենթալիտետ հասկացությամբ, որով հասկանում են անհատի, սոցիալական խմբերի և ազգի դիրքորոշումների համակարգը: Ազգի հոգեկերտվածքն ազգային բնավորություն է, ազգային գիտակցություն, առանձնահատկություն, որով տվյալ էթնիկ խումբը տարբերվում է մյուսից, օրինակ՝ կովկասյան ազգը տարբերվում է սլավոնական ազգից:

Հոգեկերտվածքի կառուցվածքը բարդ է: Նրանում առաջնային նշանակություն ունեն ազգային բնավորությունը, դիրքորոշումները, ազգային ոգին և էթնոցենտրիզմը (ազգակենտրոնություն): Այն իր մեջ ներառում է գաղափարներ, հոգևոր, բարոյական և կրոնական արժեքներ, հետաքրքրություններ, մոտիվներ, ձգտումներ, սոցիալ-հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմներ (7): Նրա ակունքներում ընկած են մարդկային օրգանիզմի հոգեֆիզիոլոգիական

առանձնահատկությունները՝ կենտրոնական նյարդային համակարգի ռեակտիվությունը, հակազդումների արագությունը, որոնք, իրենց հերթին, կապված են բնակության միջավայրի պայմանների հետ և առաջ են բերում՝

- ազգային խառնվածք, օրինակ՝ բուռն կամ հանգիստ,
- հույզեր լավատեսություն կամ հոռետեսություն,
- զգացմունքներ՝ ազգային հպարտություն կամ ազգային ապաթիա,
- նախապաշարմունքներ՝ ազգի առաքելությունը, դերակատարությունը:

Հոգեկերտվածքի ձևավորումը պատմահոգեբանական գործընթաց է: Տարբեր բնակլիմայական պայմաններում ապրող մարդիկ աստիճանաբար ձեռք են բերում ընկալման և հակազդումների որոշակի ձևեր, որոնք ունեն հարմարվողական բնույթ: Դրանք էլ ամրապնդվում են անհատական և կոլեկտիվ վարքի որոշակի նորմերի, սոցիալապես հաստատված և ամրապնդված ձևերում:

Այս առումով թեմայի վերնագիրը կարող է որոշակի տարակուսանք հարուցել, քանի որ անկախության սերնդի քառորդարյա տարիքն ընդամենն ակնթարթ է՝ ազգային հոգեկերտվածքի լիարժեք ձևավորման համար: Մակայն այստեղ չի խոսվելու հոգեկերտվածքի ամբողջական ձևավորման մասին, այլ անդրադարձ է կատարվելու այն գործոններին, որոնք արտակարգ իրավիճակներում և իրադարձությունների հերթափոխման արագացված պայմաններում կարող են որոշակի շեշտադրում հաղորդել անձնային հոգեկերտվածքի ձևավորմանը:

Արցախի Հանրապետության հոշակումը ժամանակագրական առումով համընկավ խորհրդային կայսրության փլուզման և համայնավարական գաղափարախոսության անկման հետ¹: Հայ գիտական միտքը տարբեր առումներով անդրադարձել է այդ դեպքերի վերլուծությանը, բայց երևույթի սոցիալ-հոգեբանական կողմը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրվել: Օրինակ՝ անկախության սերունդն իր նախնիների ժառանգորդն է, թե՞ ունի նորահայտ գծեր, յուրացրել և ստանձնել է, արդյոք, ավագ սերնդից փոխանցված արժեքային համակարգը, թե՞ մշակել է միանգամայն նոր կողմնորոշիչներ:

Մասնագետներից ոմանք, մնալով երևույթի «մակերեսին», երբեմն պնդում են, թե անկախության հոշակումն ու հաղթական պատերազմը լիարժեք հիմք են «հաղթանակած սերնդի» «հաղթողի հոգեբանության» ձևավորման համար: Այստեղ, իհարկե, ճշմարտության մասնաբաժին կա, քանի որ խորհրդային սերնդի համար «շղթաների» հաղթահարման եզակի հնարավորությունը, իսկապես, կարող էր նպաստել ինքնավստահության և ինքնագնահատականի աճին, իսկ նոր սերնդի մոտ՝ դրանց գերակայությունը: Մակայն, մեր կարծիքով, երևույթն ունի երկու կողմ: Օրինակ, իսկ ի՞նչ հոգեվիճակներ կամ ինչպիսի՞ հույզեր ու զգացմունքներ կունենա անկախության սերնդի ներկայացուցիչը՝ անխուսափելիորեն հարաբերվելով, քաղաքարթական ժամանակակից ընկալմամբ, զարգացման ավելի բարձր աստիճան ունեցող արտերկրի իր հասակակցի հետ: Նրա մոտ, արդյոք, չէ՞ն առաջանա թերարժեքության բարդույթներ: Իսկ ինչպիսի՞ խմբային տրամադրություններ կառաջանան նոր սերնդի մոտ այն դեպքում, երբ երկրում առկա սոցիալական շերտավորումն ավելի խորանա, միջազգային ճանաչման հետ կապված սպասելիքները չարդարանան, չլուծվեն անվտանգության, սոցիալ-տնտեսական զարգացման խնդիրները և չնվազեն հարևան ռազմատենչ երկրների սպառնալիքները, ինչպես այդ եղավ ապրիլին: Այս խնդրի լուծման համար նախ փորձենք հստակեցնել, թե «հոգեկերտվածք» եզրույթը այսուհետ ինչպիսի՞ ընկալմամբ կօգտագործվի մեր դատողությունների շղթայում:

Հոգեկերտվածքի ձևավորող բաղադրիչներից մեկը *տվյալ միջավայրի մարդկանց բնորոշ համամարդկային ու սոցիալական գծերն* են, իսկ մյուսը՝ *անձնավորության անհատական հատկանիշների հավաքակազմը*: Այս հասկացությունները վերաբերում են կոնկրետ անձանց, սակայն չեն վերաբերում նշված հատկանիշների ընդհանրական բնորոշմանը, ինչն արդեն ոչ թե հոգեբանական, այլ հասարակագիտական խնդիր է: Խոսքը վերաբերում է այնպիսի երևույթներին, ինչպիսիք են ազգային ավանդույթները, նորաձևությունները, ազատությունները, տիրապետող գաղափարները, դրանց ուղղվածությունը, սոցիալ-կենցաղային բազամաթիվ հարցեր, ուստի դժվար է միանշանակ բացահայտելը, թե կոնկրետ որ երևույթներն են վճռական նշանակություն ունենում հոգեկերտվածքի ձևավորման գործում:

Հիմնախնդիրն էլ ավելի է խճճվում այն պատճառով, որ հոգեբանության մեջ շրջանառվում է նաև անձնավորության սոցիալ-հոգեբանական *նկարագիր հասկացությունը*: Այդպես է կոչվում մարդու այն ընդհանրական բնութագիրը, որը սոցիալական դիրքորոշումներից բացի, ներառում է հոգեկան հատկանիշների «ըստավորվածությունը», ինչպես նաև հնարավոր վարքը՝ սոցիալական նշանակալի պայմաններում⁽²⁾: Բացի այդ, հոգեբանական պրակտիկայում կիրառվում է նաև *անձնավորության դիմագիծ կամ պրոֆիլ հասկացությունը*, որը դիմանկարից տարբերվում է նրանով, որ քանակական, այլ ոչ թե որակական բնութագիր է: Եթե պրոֆիլը սանդղակ կամ աղյուսակ է, ապա դիմանկարը այդ սանդղակի բովանդակային մեկնաբանությունն է: Պրոֆիլի բացահայտումն ու մեկնաբանությունը կարող է մեծ նշանակություն ունենալ դիմանկարի և հոգեկերտվածքի պարզորոշման համար, որովհետև պրոֆիլը բացահայտում է անձնային հատկանիշներն ու արժեքային կողմնորոշումները, մտածելու, գործելու անհատական ոճը, ապրումները, աշխարհայացքը, համոզմունքները, նպատակները, դրդապատճառները և այլն:

Այժմ վերհիշենք, թե որո՞նք են եղել այն ձևավորող բաղադրիչները, որոնք հատուկ էին նախորդ սերունդներին. 1700 տարվա առումով՝ քրիստոնեական արժեհամակարգին, իսկ 100 տարվա կտրվածքով՝ «կոմունիզմ կառուցողի» բարոյական նկարագրին՝ ընդունելով, որ դրանք այս կամ այն չափով ամրապնդված են եղել արցախահայության կոլեկտիվ հոգեկանում: Երկու արժեհամակարգերն էլ գրեթե հավասարապես ներառել են

¹ այստեղ խոսվում է կոմունիստական գաղափարախոսության իրավական-քաղաքական անկման մասին, քանի որ ակնհայտ է, որ երբեմնի իշխող գաղափարներն արագ «չեն մահանում», այլ ընդամենը կորցնում են իրենց գերիշխող դիրքերը, իրենք մնալով կենսունակ

նվիրվածություն, բարխդություն, աշխատասիրություն, սրտացավություն, հոգատարություն, ընկերականություն, մարդասիրություն, հարգանք, ազնվություն, համեստություն, արդարամտություն, բարոյական մաքրություն, պարզություն, համերաշխություն ու սկզբունքայնություն:

Այս հատկանիշների շնորհիվ <<կոմունիզմի շինարարը>> ձեռք էր բերում միջինացված մի կերպար, ում համար անձնական շահն ու հաջողությունը ստորադաս են հանրային շահին ու բարեկեցությանը: Մի կողմ թողնելով իրականության մեջ այս գաղափարների յուրացված կամ չյուրացված լինելու վիճելի հարցը, նկատենք, որ պատերազմում տարած հաղթանակի պատճառների վերլուծության դաշտում կարծիքներ են շրջանառվում այն մասին, որ հատկապես խորհրդային սերնդի շնորհիվ է մեր ժողովուրդը հաղթանակի հասնել այն պատերազմում, որում հակառակորդը բազմաթիվ անգամ գերազանցել է սպառազինությամբ և ռեսուրսներով: Մեր տեսակետն այն է, որ այս վարկածը որոշ իմաստով կարող է ճիշտ լինել, եթե ընդունենք, որ հայությանն ավելի, քան նրա պատերազմական թշնամուն, պատմականորեն բնորոշ է օրհասական պահին ազգային գաղափարի շուրջ համախմբվելու բացառիկ ունակությունը: Սակայն խնդիրը բարդանում է նրանով, որ խորհրդային սերունդը վճռական պահին երկատվեց: Շատերը, չկարողանալով հարմարվել բարդ իրավիճակին, այլևս չպայքարեցին իրենց գաղափարների տարածման համար ու տեղի տվեցին նոր սերնդին վերապահելով անորոշության մեջ կողմնորոշվելու բեռը, ասելով. <<Եթե մեր գաղափարները մերժում եք, ուրեմն արեք այն, ինչ ուզում եք>>: <<Հայրերի սերնդի>> ինքնամեկուսացման ֆոնի վրա անկախության սերնդին պատուհասած փորձությունը հանգեցրեց նաև արժեքային-կողմնորոշիչ համակարգի անկայունությանը:

Այնուամենայնիվ, կարելի է պնդել, որ անկախության կերտման ուղին արցախահայությունը թևակոխել է այնպիսի ընդհանրացված բարոյահոգեբանական որակներով, որոնց հենասյուները երկուսն են.

1. **ավանդապահությունը**, հայրենքի ու ազգի գաղափարներով տոգորված լինելը,
2. **օրինապահությունը**, տվյալ ժամանակահատվածի գերիշխող գաղափարներով դաստիարակված լինելը:

Կարծում ենք, որ ճիշտ կլինի նոր սերնդի արժեքային համակարգը նույնպես տեսնել այս երկու հենասյուների վրա, որովհետև անկախության ակունքներում դաստիարակվել է նույն խորհրդային սերնդի կողմից: Հայ ազգին բնորոշ ավանդապաշտությունն ու օրինապահությունն այսօր էլ կասկած չեն հարուցում: Արցախում՝ հայապահպանության այս կղզյակում, այժմ էլ պահպանվել են պատիվ, խիղճ, ավանդույթ հասկացությունները: Արցախցին ամուր կառչել է իր բաժին հողակտորին: Արցախահայ պատանին այնքան չի <<եվրոպականացել>>, որքան, այլ տարածաշրջանի իր հասակակիցը: Երևույթի ամրապնդմանը նպաստել են նաև Արցախի կտրվածությունը քաղաքակրթական կենտրոններից, մոնոթեոսիկ բնույթը (այստեղ հայերի քանակը գրեթե 100 տոկոս է), հեռու լինելը՝ տարատեսակ ազդեցություններից, ապազգային <<ժողովրդավարության խրախուսման, մարդասիրական, իրավապաշտպան, ազատության աջակցության>> և նմանատիպ ծրագրերի ներդրման նվազ ծավալները:

Անկախության սերնդին վերաբերող այս թեզի առաջադրմանը նպաստել են նաև նախկինում՝ 2004-2005 և 2008 թ.թ.-ին մեր կողմից ՊԲ զորամասերում անց կացված հարցումները ⁽³⁾: Բանակում կենտրոնացված է մեծ թվով երիտասարդություն: Նրանց առաջադրված հարցերը պրոյեկտիվ ձևով պետք է բացահայտեին նրանց իսկ արժեքային կողմնորոշումները, մասնավորապես՝ վերաբերմունքը անկախության ու պետականության նկատմամբ: Օրինակ, <<Առաջին հերթին ի՞նչն է հարկավոր գենքով պաշտպանել>> կամ <<Ըստ կարևորության դասավորեք հետևյալ հասկացությունները՝ Հայրենիք, Անկախություն, Պետություն, Հավատ, Պատիվ, Ծնողներ /ընտանիք/, Ընկերներ>>:

աղյուսակ 1

2004-2005 թ.թ. 18-20 տարեկան տղաների հարցման արդյունքները

Հարցադրում	Պատասխանի տարբերակ	2004/1	2004/2	2005/1	2005/2
		հարցվածների քանակը	1294	3492	3318
Բառերը համարակալեք ըստ կարևորության	հավատ	11.1	9,9	14.4	10.3
	պատիվ	14.8	12,1	6.0	4.8
	հայրենիք	18.3	11,1	19.2	22.0
	անկախություն	9.7	9,2	1.6	4.4
	ծնողներ, ընտանիք	34.5	14,3	33.2	51.6
	ընկերներ, շրջապատ	5	11,8	-	-
	պետություն	5.3	11,5	20.4	22.5

աղյուսակ 2

2004-2005 թ.թ. 18-20 տարեկան տղաների հարցման արդյունքները

Ի՞նչն է խանգարում հայրենասիրությանը	ընտանիքի դաստ-նը	1251	9,5	1074	10.3	177	6,6
	ընկերական շրջապատը	343	2,6	286	2.7	57	2,1
	երկրի սոցիալական վիճակը	10135	77,1	8055	77.1	2080	78
	բանակում տիրող վիճակը	1197	9,1	962	9.2	235	8,7

Արդյունքներից երևում է, որ զինվոր-պատանիների կեսից ավելին առաջնությունը տալիս է <<ծնողներին, ընտանիքին>>: <<Հայրենիքն>> ու <<Պետությունը>> երկրորդ և երրորդ տեղում են՝ մոտ 22%: Եթե <<Հավատը>>

ընտրել էր յուրաքանչյուր տասներորդը, և այդ ցուցանիշը տարիներով չի փոխվել, ապա «Պատիվ» և «Անկախություն» հասկացությունները անկում են ապրել՝ չորս տարիների ընթացքում 15%-ից իջնելով մինչև 5%: Կարծում ենք, որ այս հաշվարկները կարող են օգնել՝ անկախության սերնդի արժեհամակարգը ճիշտ հասկանալու առումով: Օրինակ, կարելի է եզրակացնել, որ անկախությունը շատ ավելի «քաղցր է եղել» նրա ձեռքբերման նախնական փուլերում՝ անցած դարի 90-ական թվականների վերջին և 2000-ական թվականների սկզբին, քանի որ այդ ժամանակ մեծ էին ոգևորությունը և լավագույն ապագայի սպասելիքները: Տարեցտարի, սակայն, բախվելով տարաբնույթ դժվարությունների և իրենց լուծմանը սպասող սոցիալական խնդիրների, այդ ոգևորությունը նվազել է, առաջ են եկել հիասթափության, չարդարացված հույսերի ու սպասումների հոգեվիճակներ (աղյուսակ 1):

Կարելի է նաև եզրակացնել՝ անկախության սերնդին հայրենասիրության պակասի մեջ մեղադրելը զուրկ է որևէ հիմքից, քանի որ երիտասարդությունն ավելի ու ավելի ըմբռնումով է վերաբերվում պետականության ու հայրենիքի գաղափարներին (աղյուսակ 2): Կարող ենք նաև պնդել, որ շուկայական հարաբերությունները, սոցիալական բևեռացումները, արժեհամակարգային վերադասավորումները հանգեցրել են անկախության սերնդի հոգեկերտվածքի ձևավորման վրա ազդող գործոնների վերադասավորմանը:

Սակայն, չնոռանանք ամենակարևորը՝ ազգի և նրա առանձին ներկայացուցչի բնավորության իրական գծերը, շատ դեպքերում լինելով թաքուն կամ արտամղված, պրոբլեմային իրադրություններում սկսում են ինքնաբերաբար բացահայտվել և վարքային դրսևորում ունենալ: Միշտ չէ, որ մարդ գիտակցում է իր վարքագծի իրական դրդապատճառները: Դրանք հաճախ կարող են լատենտ բնույթ կրել, ենթագիտակցական մակարդակում լինել: Դա հատկապես արտահայտվում է կոնֆլիկտային և ճգնաժամային իրադրություններում: Այս առումով ավելի տիպական օրինակ, քան ապրիլյան պատերազմն է, դժվար է գտնել: Այդ օրհասական պահին Արցախի երիտասարդ սերունդը հանկարծակի հայտնվեց անորոշության դեմ պայքարի հորձանուտում: Բնական է ենթադրել, որ կշռադատված որոշումներ կայացնելու համար ժամանակ չկար և մարդիկ առաջնորդվել են այն ներքին մղումներով ու կայուն դիրքորոշումներով, որոնք ընկած են հոգեկերտվածքի հիմքում: Պետք է արձանագրենք. ամենալավատեսական սպասումներն անգամ բազմակի գերազանցվել են: Անկախության սերունդն անվարան նետվեց ռազմաճակատ: Արցախի պետական համալսարանում տղա ուսանող գրեթե չմնաց՝ բոլորը մեկնեցին: Նրանք կոչվում էին քաջաբար, նրանցից երեքը համալրեցին նահատակված ուսանող-ազատամարտիկների ցուցակը, տասնյակներն արժանացան պետական ու կառավարական պարգևների: Տղաներից բնավ հետ չմնացին աղջիկները, ովքեր զանգվածաբար ներգրավվեցին ռազմաճակատի աջակցության ու ապահովման կամավորական շարժման մեջ: 30-40 հոգանոց խմբերը տասնօրյակներ շարունակ աշխատանքներ էին կատարում պարենային և իրային պահեստներում՝ բաշխելով մթերքը, հագուստը, հանգանակված իրերը: Այսպիսի վարքագիծը վկայում է, որ անկախության սերունդն իր հոգեկերտվածքով մնացել է ազգային բնավորության, ազգային մտածողության ու ավանդույթների արժանի կրողն ու շարունակողը:

Այսպիսով, ազգային հոգեկերտվածքի ձևավորման ու դրսևորման վրա զգալի ազդեցություն են գործում տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական կյանքի արտակարգ և ճգնաժամային իրավիճակները: Անկախության սերունդն իր վարքագծով վերահաստատում է ավանդապաշտության, օրինապահության, հայրենասիրության ու օրհասական ժամին միասնական գաղափարի շուրջ համախմբվելու մեր ազգի բացառիկ ունակությունը: Սոցիալ-տնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական բարդ գործոնների ազդեցությամբ հանդերձ, անկախության սերունդն իր հավաքական հոգեկանում կրում է ազգային բնավորության ու մտածողության այն կարևորագույն գծերը, որոնք պատմականորեն առանձնացել են որպես հային բնորոշ էթնոհոգեբանական առանձնահատկություններ:

Գրականություն

1. Արզումանյան Ա, Սկրտչյան Ս, Սարգսյան Վ., Կիրառական հոգեբանության պրակտիկում: Եր., Զանգակ, 2002թ., 392 էջ
2. Ա.Նալչաջյան, Հոգեբանական բառարան, Երևան, Լույս, 1984թ., էջ 134
3. Վ.Բ.Յարամիջյան, «Զինվորական ծառայությանը նորակոչիկների սոցիալ-հոգեբանական հարմարման դժվարությունները և դրանց հաղթահարման ուղիները», հ.գ.թ. հայցման ատենախոսություն, 2009թ., ՀՊՄՀ գրադարան,
4. Антипин Н. А. Философия морали и парадоксы современного российского общества / Под ред. проф. В. В. Варавы, доц. И. О. Надточий, доц. Н. А. Панова, 2-е изд., М.: 480 с.
5. Н.И. КОНЮХОВ Прикладные аспекты современной психологии: термины, законы, концепции, методы, Москва - 1992 г.
6. https://hy.wikipedia.org/wiki/Ազգային_բնավորություն
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Национальный_характер
8. https://ru.wikipedia.org/wiki/Психологический_портрет_личности